

מכתב ממכנאס בארכיון קהילת ליוורנו

מסכת קשרים מגוונת התקיימה בין אירופה לצפון אפריקה בראשית העידן המודרני. במשך מאות שנים התנהלו בין הארצות שמצפון לים התיכון ובין הארצות שלחופו הדרומי קשרי מסחר, קשרי תרבות וגם הגירה. הדברים נכונים במיוחד בכל הנוגע ליהודים משני צידי הים התיכון, אשר טוו מארג מגעים מורכב ברמה האישית וגם ברמה הקהילתית – מסחר, מסעות, התיישבות לתקופה והגירה, קשרים שנגעו לחיי הקהילה ולהחלת כללי החברה והדת על פרטים בקהילות היהודים מכאן ומשם. לכן מעניין במיוחד לעיין במכתב מצפון אפריקה שהשתמר בקובץ מסמכים בארכיון הקהילה היהודית בליוורנו (Livorno). קובץ מסמכים זה, שהתגלה במסגרת מחקר העוסק בהיבטים חברתיים וכלכליים של קהילת ליוורנו, מאגד בתוכו מכתבים רבים שהתקבלו בקהילה, וכן עותקים של מכתבים שנשלחו ממנה. רובם המכריע של המכתבים כתובים בספרדית ובאיטלקית, ולכן מספר קטן של מסמכים הכתובים בעברית משכו את העין. חלק מן המכתבים הכתובים בעברית¹ נשלחו אל פרנסי קהילת ליוורנו ממקומות שונים בפזורה היהודית בעת החדשה, כגון חברון² וצפת, בבקשה לסיוע כספי.

* מחקר זה נעשה במסגרת מחקר במימון המועצה האירופית למחקר (ERC), בתוכנית המסגרת השביעית של האיחוד האירופי, ERC grant agreement no. 295352 / (FP7/2007–2013) תודתי לד"ר יעקב פוקס, מומחה לכתבייד בספרייה הלאומית בירושלים, אשר לימד וסייע ועמד על דיוקם של דברים, ושבעזרתו קראתי את המכתבים. ד"ר פוקס אף פענח את החתימות בסופו של המכתב שבו מאמר זה מתמקד.
1 קובץ, עמ' 218, 437.
2

למשל במכתב מצפת מדובר בשליח ששוגר משם, דניאל קאפסוטו, והכותבים מבקשים 'לספר מקצת שכחו וצדקותו' בפני פרנסי ליוורנו, ולהבטיח שיתקבל 'בספר פנים יפות' בהגיעו לשם.³ מסמכים אחרים נוגעים לאנשים מסוימים בקהילה שממנה נשלחו, כמו מכתב ממצרים המבקש מקהילת ליוורנו להישמר מפני איש הבליעל זקן מנאז טעון בשנים וחטאים מוסר ומלשין' ולדאוג להעמידו לדין אם יגיע אליהם.⁴ מכתב אחר נשלח מוונציה בשנת 1527 ונוגע ליהודי בשם ברוך ואלואוון, שהתגורר גם בליוורנו, וש'השליך עצמו מן החלון', לאחר ש'היה רוצה ליתן בעד חובו עם הקהל מתנה שאינה ראויה להתכבד ועתה מת'. פרנסי ונציה לא ידעו לאמת כמה כסף הניח אחריו, הגם שהם ציינו כי הנפטר 'הנחיל נכסיו לבן אחותו המומר', וביקשו מפרנסי ליוורנו לברר את הנושא מצידם.⁵

המכתב ממכנאס

מכתב מרגש ומטלטל במיוחד, שאעסוק בו כאן בהרחבה, נשלח ממכנאס שבמרקו בחודש טבת תפ"ה (דצמבר 1728), ונוגע לפרשייה מזעזעת של פרעות ביהודים במרקו בראשית המאה השמונה עשרה. מכתב זה כולל בקשה מקהילת ליוורנו⁶ לסייע בעקבות פרעות נוראות שהתרחשו כתשעה חודשים קודם לכן, כפי הנראה כיום שלישי כ"ח באב תפ"ח (8 במרס 1728).⁷ על המכתב חתומים הרב משה אבן אברהם בירדוגו⁸ ואדם נוסף, כפי הנראה הרב יצחק בן מרדכי אצבאן.⁹

3 שם, עמ' 83.

4 שם, עמ' 234.

5 שם, עמ' 186.

6 קהילת ליוורנו קיבלה ממקומות שונים בקשות רבות לסיוע כלכלי. ייתכן שבקשות דומות נשלחו ממכנאס באותו זמן גם לקהילות אחרות בתפוצה הספרדית המערבית. הקשרים בין הקהילות בתפוצה הספרדית בעת הזו היו ענפים: לצד משלוחי ספרים, תשמישי קדושה וסחורות אחרות, מרשימות במיוחד חליפת המכתבים והמידע, המעידה על סולידריות ועזרה ההדדית, וכן על ההייררכייה בסמכותן של הקהילות. ראו בעניין זה: אוליא-גראוס.

7 על מאורעות אלו ניתן ללמוד ממקור ראשון מכתביו של ר' חביב ב"ר יוסף טולידאנו, כפי שלוקטו והובאו על ידי בניהו, עמ' 149. על פי עדות זו מאורעות מכנאס היו תוצאה של חילופי שלטון: מולאי חמד (אסמאעיל) סולק (מת), ומולאי עבד אלמליך (אלמלכ) הומלך במקומו. ראו גם: טולידנו, עמ' קפא.

8 עמאר, ב, עמ' תשמה.

9 הרב יצחק בן מרדכי אצבאן היה במכנאס בימי הרב משה

המכתב האמור הוא עדות נוספת על אלו שבידינו לפרעות ביהודי מכנאס בשנת 1728. קהילה זו ידעה פרעות גם בשנים 1703, 1720 ו-1790, בתוך רובע היהודים, המלאח,¹⁰ כפי שציין שלום בראשר, אף שהמלאח נבנה רשמית להגנתם של היהודים.¹¹ על אירועי 1728 ידוע לנו ממקורות אחדים: בראשר הזכיר את עדותו של רח"ל, ר' רפאל משה אלבו,¹² וכן את תיאורו של ר' יעקב משה טולידנו, שציטט את 'כסא המלכים' בכתבי־יד ואת קונטרס רשימת הנפטרים בכתבי־יד.¹³ התיאור בשני מקורות אלו דומה מאוד למתואר במכתבו של הרב בירדוגו: בשלושת המקורות מתוארים ביזה, כולל ביזה בבית הכנסת וחילול ספרי תורה, רצח של כ-180 איש (במכתב שלפנינו: 'קרוב למאתים נפשות'), מעשי סדום ואונס נשים לעיני כול.

הרקע ההיסטורי – התיישבות יהודית בצפון אפריקה

במשך מאות שנים עודדה הקרבה הגיאוגרפית והפוליטית בין צפון אפריקה ובין אירופה קשרי מסחר והגירה בין ארצות המגרב לחצי האי האיברי. שנות השלטון המוסלמי בצפון אפריקה וכחצי האי האיברי יצרו תנאים נוחים לתנועה ערה של נוסעים שחצו את האימפריה לאורכה ולרוחבה. שליחים, שגרירים וסוחרים רבים נסעו מצידו האחד של הים התיכון לצידו האחר, ובהם יהודים רבים. הזהות הפוליטית והתרבותית המשותפת תחת שלטונם של הסולטאנים תרמה לכך שארצות המגרב היו היעד הטבעי שאליו שמו פעמיהם הן יהודים והן מוסלמים בעקבות הגירושים מספרד ופורטוגל בסוף המאה החמש עשרה.

בירדוגו. ראו: בן־נאיים, עמ' עג.

¹⁰ המלאח הוקם במכנאס בשנת 1682; המלאח הראשון הוקם

כבר בשנת 1438, בפאס. ראו: בשן, יהדות מרוקו, עמ' 60.

¹¹ בראשר, הקהילה היהודית. בראשר הביא גם תרגום רשמי

מסע שפרסם נוסע אנגלי בשם ברייתווייט (Braithwaite)

בעקבות ביקורו במרוקו בשנת 1729. הוא תיאר את המלאח

כמקום 'מטונף ביותר [...] בתי היהודים עלובים ביותר, והם

נדחסים משפחות רבות בבית אחד'. ראו: בראשר, מעמדם

המדיני, עמ' 41. על מעמדם המשפטי של היהודים במרוקו

ועל זכותם לשמור על דתם ומנהגיהם ראו: בשן, פגיעות בחיי

הדת, עמ' לב-לו. בשן ציין כי מן המאה השש עשרה נאלצו

היהודים להלך יחפים בצאתם מן המלאח. ראו: שם, עמ' לג. על

תולדות הקמת המלאח במרוקו ראו: קורקוס, עמ' 64-130.

¹² בראשר, הקהילה היהודית, עמ' 124. בראשר הפנה אל

אלבו, דף ו ע"א.

¹³ בראשר (שם). ראו גם: טולידנו, עמ' קפא.

כפי שציין אליעזר בשן, מכנאס הייתה תחנת מסחר עבור יהודי ספרד ומרוקו שנים רבות לפני הגירוש.¹⁴

יהודי קטלוניה, שגורשו בשנת 1391, התיישבו ברובם באלג'יריה, ורוב המגורשים שהוכרחו לעזוב את ספרד בשנת 1492 התיישבו במצרים ובמרוקו. כתוצאה מכך גדל מספרם של יהודי מרוקו, והם היו לקהילה היהודית הגדולה ביותר בארצות המגרב. חלק גדול מיהודי ספרד שמצאו מקלט בארצות המגרב העדיפו לחיות בערים תחת שלטון ספרדי, כגון אוראן, ותחת שלטון פורטוגלי, כגון ספי, מזאגאן, אשמוד וארזילה. כפי שכתב נורמן סטילמן, רוב היהודים שהגיעו למרוקו בעקבות הגירושים מספרד ופורטוגל התיישבו בערי החוף שנשלטו על ידי הפורטוגלים ולא בערים מרוחקות מהחוף, שהיו בשליטה מוסלמית. היהודים אף סייעו בידי הנוצרים כנגד מתקפות מוסלמיות. הפורטוגלים היו סובלניים כלפי היהודים בטריטוריות האפריקניות שלהם גם שנים רבות לאחר גירושם מפורטוגל והקמת האינקוויזיציה שם.¹⁵ למרות זאת המתיישבים היהודים בצפון אפריקה לא היו חסינים מידם הארוכה של השליטים הנוצרים באירופה. יהודי אוראן, בוגי וטריפולי סבלו מהתקפות של גדודי הקרדינל חימנס בשנים 1509-1510, ואילו יהודי תוניסיה נפלו קורבן לכיבושים של קרלוס החמישי, אשר לכד את תוניס בשנת 1535, את תלמסאן בשנת 1541 ואת מהדיה בשנת 1550. כפי שכתב מישל אביטבול, ברור שלאירועים אלו הייתה השפעה רבה על היטמעותם המהירה של מגורשי ספרד בקרב יהודי צפון אפריקה.¹⁶ יש להוסיף שעליונותם הכלכלית והתרבותית של יוצאי ספרד גרמה לכך שבתוך זמן קצר הם היו לנותני הטון ולגורם רב השפעה על יהודי המקום.¹⁷

גל ההגירה השלישי של יהודי ספרד ופורטוגל, שהגיע לצפון אפריקה במאה השבע עשרה, נוגע במיוחד לענייני יהודים אלו התיישבו לאחר הגירוש בליוורנו או היגרו מצפון אפריקה לליוורנו במאה השש עשרה ולאחר מכן שבו על עקבותיהם.¹⁸ ליהודי ליוורנו הייתה תודעת זהות מובהקת, ובמקרים אחדים הם אף הקימו קהילה משלהם מחוץ לליוורנו.

מצד אחד רבים מהתושבים היהודים בערי החוף של מרוקו במאה השמונה עשרה אשר חיפשו יעדים לפיתוח מסחרי, היגרו והתיישבו בערי נמל באירופה, כגון ליוורנו, מרסיי, רוטרדם, אמסטרדם, לונדון והמבורג, בלי שהדבר גרם

14 בשן, יהדות מרוקו, עמ' 23.

15 סטילמן, עמ' 82.

16 אביטבול, עמ' 53.

17 סטילמן, עמ' 79.

18 בר-אשר, היהודים באפריקה הצפונית, עמ' 126.

לניתוק קשריהם עם מרוקו; למשל רבים מן הספרים שנדפסו בליוורנו בלארינו או בעברית נועדו לארצות המגרב.¹⁹ מצד אחר משפחות שלמות הגיעו מקהילות יהודיות במערב אירופה לערי מרוקו, בעיקר לערי החוף, אך גם למכנאס ולמראכש בפנים הארץ.²⁰

ליוורנו – מוקד משיכה ליהודים במאה השש עשרה

ליוורנו הפכה מושכת במיוחד למגורשי ספרד ופורטוגל לאחר שהדוכס הגדול של טוסקנה קוזימו הראשון הזמין אותם לפיזה ולליוורנו בשנת 1549, ואף יותר מכך בזכות סדרת פרווילגיות שהעניק להם בנו פריננד הראשון בשנת 1591 ובגרסתן הסופית בשנת 1593.²¹ פרווילגיות אלו, שנודעו בכינוי הליורנינה, נועדו למשוך לפיזה ולליוורנו את הסוחרים היהודים המוכשרים כדי לקדם את כלכלת שתי הערים הללו, ובעיקר את פיתוחה של ליוורנו, שעד אז הייתה כפר דייגים קטן. המטרה הושגה, ושני הצדדים יצאו נשכרים, שכן ליוורנו הפכה לעיר נמל מרכזית, שהתחרתה בהצלחה בוונציה ובאנקונה; לעומת זאת הנמל בפיוזה איבד מחשיבותו בגלל הצטברות סחף, שהקשתה על ספינות לעגון בו. ההתיישבות בליוורנו אפשרה ליהודים חיים בבטחה: האנוסים יכלו להמשיך לחיות כנוצרים או להחליט לחיות כיהודים בגלוי. כדי לא לעורר עליהם את זעמה של הכנסייה, העדיפו שליטי טוסקנה שחזרתם הרשמית של צאצאי יהודים ליהדות, ובכלל זה טקסי ברית המילה, ייערכו במקום אחר, כגון

19 גם 'ראש משביר', ספרו של הרב משה בירדוגו, החתום על המכתב שבו אני עוסקת כאן, נדפס בליוורנו בשנת תקכ"ה (1765). לוצאטי ציין כי הקהילות בצפון אפריקה למדו קרוא וכתוב באותיות עבריות. ראו: לוצאטי, עמ' 161-165. על ידיעת העברית ועל ההיכרות של הטקסט המקראי ראו: בר־אשר, משה, בפרט עמ' 57-59, ושם על המציאות הלשונית של יהודי מרוקו ועל תרומתו של הרב רפאל בירדוגו – קרובו של הרב משה בירדוגו – להנחלת התנ"ך בלשון הערבית של קהילות היהודים במרוקו.

20 קורקוס, עמ' 96-97.

21 פרטרלי־פישר ציינה שהמסמך משנת 1549 נכתב בלטינית, ונשמר בסודיות על ידי פקידי הדוכס, על מנת שלא לעורר את כעסו של הכס הקדוש. ראו: פרטרלי־פישר, ראשית האינוקוויזיציה, עמ' 219-221. לדיון בפרוויילגיות ובהצלחה הכלכלית של יהודי צפון איטליה בהקשר רחב של הכוחות הכלכליים והפוליטיים במזרח התיכון לאחר הכיבוש העות'מאני ראו: קופרמן, עמ' 36-79.

בוונציה או בארצות צפון אפריקה. כך יכלו השליטים המקומיים לטעון שהם רק מאפשרים ליהודים המגיעים כיהודים לטוסקנה לחיות בליורנו ללא צורך להסתיר את אמונתם, אך הרחיקו מעליהם את הטענה שהם מעודדים אותם להמיר את דתם הקתולית. רבים הגיעו מאיטליה לצפון אפריקה כדי לבצע ברית מילה שם, בטרם יחזרו לאיטליה ויחיו בה בגלוי כיהודים. הייתה זו אם כן סיבה נוספת לנסיעות בין ליורנו ובין צפון אפריקה.

כאשר חזרו צאצאי היהודים לליורנו כיהודים גמורים, הם יכלו לחיות בה ללא צורך בשימוש בסמל גנאי חיצוני. חשוב מכך, יהודי ליורנו לא נאלצו להצטופף בין כתליו של גטו, כמו מרבית יהודי צפון איטליה, ובפרט יהודי פירנצה וסיינה, הערים המרכזיות בטוסקנה, שכן בפיוזה וליורנו לא הוקם גטו מעולם. דוכסי טוסקנה עודדו את היהודים לקנות בתים ולהקים עסקים בעיר, ואף התנו את מתן הפריבילגיות בהתיישבותם של הסוחרים עם משפחותיהם בעיר, כדי להבטיח שהשתקעותם במקום תהיה ארוכת טווח. הדוכסים העניקו ליהודים ביטחון אישי וכלכלי ארוך טווח, שכן כפי שציין רנצו טואף, הליורנינה הוענקו לפרק זמן של עשרים וחמש שנה, וחודשו באופן אוטומטי לעשרים וחמש שנה נוספות. כמו כן הובטח ליהודים כי כל שינוי עתידי בפריבילגיות ייעשה לאחר מתן התראה חמש שנים מראש, ויאפשר ליהודים להתארגן, ואם יצטרכו לעזוב את ליורנו, יוכלו למכור את רכושם ללא הפסד.²² נוסף על כך יכלו היהודים לנהל את חיי הקהילה באופן עצמאי, להקים בית כנסת, מקווה ובתי מדרש ולנהל אגודות צדקה – ומספרן הגיע בסופו של דבר לשישים.²³ ראשי הקהילה יכלו להחליט את מי לקבל כחבר קהילה ואת מי לדחות, וכן ניהלו בתי דין על פי ההלכה היהודית, וכפי שכתבה פרנצ'סקה ברגולי, הייתה להם הזכות להתארגן כישות פוליטית אוטונומית, גם אם ישות זאת הייתה תלויה בממשל המקומי של העיר.²⁴

22 טואף, עמ' 419-435.

23 אגודת הצדקה הראשונה שנוסדה בליורנו, בשנת 1606, הייתה החברה לפדיון שבויים. כפי שציינה רוזן, תחום המסחר הפורה ביותר שעסקו בו סוחריו ליורנו היה קשור לפעילות המסחרית הענפה בצפון אפריקה באותה תקופה. ריבוי מתקפות של שודדי הים הטריד את תושבי אגן הים התיכון. יהודי ליורנו עסקו בפדיון שבויים שנשבו על ידי שודדי ים מתוניס בתמורה לעמלה וכן סחרו בסחורה ששחררה משודדי הים. ראו: רוזן. כפי שציין לרס, קהילות הפזורה הספרדית שיתפו פעולה בנושא זה, ופעמים רבות נאספו תשלומי הכופר מכמה קהילות. ראו: לרס, עמ' 105.

24 ברגולי, עמ' 22. ראו גם: פרטרלי'פישר, נוצרים חדשים.

הפריווילגיות נותרו על כנן כמאתיים שנה, עד איחוד איטליה.²⁵ גם במקרים שבהם הועמדו יהודים מליוורנו לדין האינקוויזיציה בהאשמות של המרת דת לאחר הגעתם לליוורנו או קיום מנהגי יהדות בסתור, נגמר המשפט במקרה הגרוע בכליאה, ומעולם לא בהוצאה להורג.²⁶ בשיא פריחתה הגיע מספרם של היהודים בקהילת ליוורנו לכדי 10 אחוזים מכלל האוכלוסייה בעיר, ובכך הייתה קהילת ליוורנו לשנייה בגודלה בכל הפזורה הספרדית, לאחר קהילת אמסטרדם.²⁷

מליוורנו לצפון אפריקה – יהודים מהגרים

לאורך זמן משכה אליה ליוורנו מהגרים רבים, ומשום כך התמעטו בה בהדרגה האפשרויות הכלכליות. לפיכך חיפשו אנשי ליוורנו נתיבים נוספים לפעילותם המסחרית,²⁸ מה שמסביר את התיישבותם בערי החוף של צפון אפריקה, התיישבות שגרמה לשגשוג באותן ערים.²⁹ כאמור סוחריו ליוורנו הגיעו במאה השבע עשרה ובעיקר במאה השמונה עשרה לאלג'יר,³⁰ ומקצתם אף הגיעו למרוקו ולטריפולי.³¹ רוב המהגרים מליוורנו בתקופה זו הגיעו לתוניס, והיא נודעה כעיר של סוחרים יהודים, בעיקר בעקבות בואם של יהודי ליוורנו. אלה הפכו את שוק אלג'ראנה בעיר לשוק של יוצאי ליוורנו ולשוק מרכזי בעיר. הסחר

25 פרטריי־פישר, יהודי פיזה, עמ' 255.

26 שם, עמ' 268.

27 טואך, עמ' 227.

28 על קשרי המסחר הענפים שניהלו יהודי ליוורנו ראו: טריוולטו. טריוולטו דנה בהרחבה בשותפות של משפחות ארגס וסילוורה, המייצגות את היקף הרשת המסחרית שעליה חלשו הסוחרים היהודים בליוורנו. שתי המשפחות הצליחו להתגבר על פשיטת הרגל של עסקיהן – הן נשענו על ההכרה של השלטון הטוסקני בנדוניות של נשות המשפחות, אשר העניקה להן זכות ראשונים כנושות החברה, וכך הצליחו המשפחות לשמור בידיהן את רוב כספן.

29 בר־אשר, הקהילה היהודית, עמ' 126, 134-135.

30 בשן ציין את התנועה הערה של סוחרים יהודים מאלג'יר שבאו לליוורנו ושל סוחרים יהודים שבאו מליוורנו לאלג'יר בתחילת המאה השבע עשרה. הסוחרים מליוורנו התבססו באלג'יר וניהלו קשרי מסחר עם נציגיהם בליוורנו ובמרכזי מסחר רבים אחרים סביב לאגן הים התיכון. ראו: בשן, תעודות, עמ' קלו.

31 רוב פעילותם של סוחריו ליוורנו התרכזו בטריפולי, בעוד במרוקו הייתה פעילותם מצומצמת. עיקר היבוא מליוורנו למרוקו היה בדי כותנה. ראו: עיון, עמ' 658, 662.

היה מפותח במיוחד בין תוניס לליוורנו ומרסיי, למגינת ליבם של הצרפתים.³² בשנת 1685 הקימו יהודי ליוורנו בתוניס קהילה נפרדת מן הקהילה היהודית המקומית; היא נודעה כקהילת ליוורנו, וחבריה כונו גורני.³³ הם גרו ברחוב משלהם והקימו בתי כנסת ומוסדות קהילה נפרדים, ופיצול זה נמשך עד המאה העשרים. כפי שכתב בראשר, הייתה זו תופעה ייחודית בצפון אפריקה, והיא נבעה לא רק מתחושת העליונות של יהודים ממוצא ספרדי אלא גם 'בשל המגע המתמיד שהיה לבני קהילה זו [...] עם אחיהם בליוורנו. ואולי גם מעצם העובדה שהגיעו לתוניסיה לא כמגורשים וכפליטים המחפשים מקלט, אלא כמהגרים וסוחרים המביאים עימם תנופה ושגשוג למקומות שאליהם באו'.³⁴ הגירת יהודי ספרד ופורטוגל למרוקו סייעה לקהילה שם להתאושש מהפוגרומים שמהם סבלו היהודים תחת שלטון הוואסאס (1472-1554).³⁵ במרוקו זכו היהודים לעיתים למעמד מועדף בקרב השליטים המקומיים, אף שנחשבו נחותים בתור ד'מי (בני חסות המשלמים מס מיוחד, לפי ההלכה המוסלמית). השליטים ניצלו את העובדה שהיהודים היו תלויים לחלוטין בחסדיהם בהיותם שנואים על האוכלוסייה המקומית, ולכן מינו אותם לתפקידים רגישים, בידיעה ברורה שהתלות תמנע מהם לבגוד באדוניהם. כאשר גברה התסיסה ברחוב, לא היססו אותם שליטים להרוג את משרתיהם היהודים כצעד הפגנתי בפני זעם ההמונים, כפי שציין סטילמן.³⁶ אף שהיו מקרים רבים של קשרים אישיים טובים בין יהודים למוסלמים, הם סבלו לעיתים קרובות במקום מושבם החדש מנחת זרועם של תושבים מוסלמים.

אשר למסגרת החיים הפיזית של היהודים בערי מרוקו, דוד קורקוס הסביר שעד 1682 היו רבעים מיוחדים ליהודים, שנודעו לימים כמלאח, רק בערים פאס ומראכש. אשר למכנאס, הסולטאן מולאי אסמאעיל (1672-1727), שהפך את העיר לבירתו, הורה בשנת 1682 ליהודים לצאת מן העיר ובנה להם רובע מיוחד בכרימה. שלא כמו בפאס ובמראכש, המלאח במכנאס לא היה קרוב לארמונו של השליט, ולא היה בחסותו המיידית, ובסופו של דבר הרובע שיועד ליהודים נטמע בעיר ואוחד איתה.³⁷

32 רזן.

33 ארבול.

34 בראשר, הקהילה היהודית, עמ' 127, 140. ראו גם: בשן, תעודות, עמ' קלז.

35 סטילמן, עמ' 81.

36 שם.

37 קורקוס טען שהקהילות היהודיות הוכנסו לרבעים סגורים במלאח בגלל חשיבותן; אילו היו קהילות מיעוטים אחרות

פרעות 1728 על רקע מציאות החיים היהודיים במרוקו

כפי שצוין בפתח הדברים, הפרעות במכנאס בשנת 1728 לא היו הפרעות היחידות ביהודי מרוקו בכלל ובמכנאס בפרט. כמו בערים אחרות מצפון לאטלס, יהודי מכנאס היו חשופים מעת לעת לפשיטות מצד שבטי ברברים ולתוצאות של אי יציבות שלטונית.³⁸ מתיחות בין יהודים למוסלמים הורגשה במיוחד במרכזים עירוניים, שבהם שלהבו אנשי דת את היצרים בעיקר בעיתות משבר, אם כי במכנאס לא היה מגע נרחב בין יהודים למוסלמים.³⁹ תקופות בצורת, רעב ומגפות דבר היו סיבות להתקוממויות עממיות, במיוחד כאשר התרחשו בעיתות אנרכייה וחילופי שלטון, והיו סכנה מיוחדת ליהודים. הללו היו חשופים לזעם האספסוף בהיעדר הגנה מן השליט, כפי שקרה במקרה שלפנינו, כאשר עבר אלמלך הוכרז כסולטאן בשנת 1728, לאחר מותו של מולאי אסמאעיל. כפי שציין בר־אשר, 'הוא התעלם מצבא ה"עביד", ואלה כמעשה תגמול פשטו על מכנאס, הרסו את כל אשר נקרה בדרכם, הרגו ובזזו במלאח'.⁴⁰ האנרכייה נמשכה עד שנת 1757, והשפיעה לרעה על כלכלת מרוקו, בפרט בערי המרכז ובכללן מכנאס. בשנת 1811 הוצתו שלושה בתי כנסת בעיר, אף שהיו ממוקמים בבתים פרטיים, אירוע המלמד שרדיפות היהודים במכנאס לא הסתיימו בפרעות המתוארות במכתב הנדפס במאמר זה.⁴¹

בתוך כך צמחו במרוקו – בעיקר בפאס, מכנאס, תטואן, סלא, מראכש ומוגדור – דמויות הנהגה בולטות ורבות חשיבות, גדולי הלכה ורבנים, שזכו להכרה במרוקו, בצפון אפריקה בכלל ואף מעבר לכך.⁴² המכתב ממכנאס שהתגלה בליוורנו חתום כאמור בידי הרב משה בירדוגו וכידי הרב יצחק בן מרדכי אצבאן. הרב משה בירדוגו (1679–1739), שכונה המשביר, 'הניח אחריו כמה כתבים פסקים דינים'⁴³ ופרושי תנ"ך,⁴⁴ וידוע בחיבוריו 'כנף רננים' ו'ראש

חשובות באותה מידה, הן היו מוכנסות לרבעים דומים. ראו: קורקוס, עמ' 84–124.

38 מויאל ציין את ארבעים השנה 1631–1671 ובמיוחד את השנים 1642–1665, משקיעתה של השושלת הסעידית ועד עלייתה של השושלת העלונית, כשנים של היעדר שלטון ומהומות. ראו: מויאל, עמ' 33.

39 בר־אשר, הקהילה היהודית, עמ' 27.

40 שם, עמ' 4.

41 קורקוס, עמ' 87, 94.

42 בר־אשר, הקהילה היהודית, עמ' 178.

43 דוגמה לשו"ת שבו פסק הרב בירדוגו ראו: זעפרני, עמ' 140.

44 בן־נאיים, עמ' צד.

משביר.⁴⁵ שאלת גלות ישראל העסיקה אותו, כפי שכתב דן מנור, והוא סבר כי אווירת סדר הפסח 'מבליטה עוד יותר את האסון הלאומי'⁴⁶ ומעודדת דיכאון, שכן כל עוד העם יושב בגלות האווירה המרוממת בסדר איננה אלא אשליה. גם שאלת התגמול עלתה בכתביו, והוא ניסה למצוא הסבר להצלחת 'מלכות הרשע', בעוד ישראל, 'המלאים מצוות כרימון נתונים בידי זרים אכזריים'.⁴⁷ בסופו של דבר הגיע בירדוגו להסבר המסורתי, שאין לדעת את דרכי האל או לשפוט אותן. הוא כרך את גאולת ישראל בגאולת האלוהות, ומכאן שהאל נוטל חלק בגלות העם. הגלות היא חילול השם, ולכן מימוש הגאולה מתחייב מצורך אלוהי, בין שהעם ראוי לגאולה ובין שאינו ראוי לה.⁴⁸ מנור הוסיף כי בירדוגו, כרבנים אחרים במרוקו, הפגין תפיסה שמרנית אך מתונה בכל הנוגע לרעיונות משיחיים, אף שלא ביטל לגמרי רעיונות אפוקליפטיים כפי שעשה קרובו המפורסם הרב רפאל בירדוגו.⁴⁹ מנור פירש זאת כסימן לכך שחכמי מרוקו בתקופה זו היו מעוניינים 'לשמור על צביונה האורתודוקסית ועל ערכי הרוח' של קהילתם. אין הדבר מעיד שהתסיסה המשיחית פסחה על מרוקו, אלא על כך שהרבנים חששו מזעזועים שעלולים לפקוד את הקהילות.⁵⁰ אליהו מויאל אף טען כי 'חדירתה של השבתאות למרוקו הייתה עמוקה, התפשטותה מהירה והשתרשותה חזקה [...] מאבק עיקש, מר ואכזר היה נטוש בין שומרי אמוני ישראל לבין בעלי האמונה החדשה'.⁵¹ העיסוק בגלות ובגאולה לא היה עניין תיאורטי-אולוגי אלא עניין מציאותי-משי, שנבע מסבלם של היהודים בפזורה ובפרט מגורלם בעקבות הגירוש מספרד, עקב הרדיפות מצד הנוצרים וגם מצד המוסלמים. את הפוגרום בשנת 1728

45 בהקדמה לספר זה הזכיר יעקב חי בירדוגו, אשר הביא את הספר לדפוס, שמסופר על המשביר ש'היה מדקדק בשעת הדין שיהיו עיניו למטה ולא היה נושא עיניו כל עיקר ושהיה מרגיש שאם היה נושא עיניו באיזה הכרח לצד אחד מבעלי הדין היה מתבלבל שכנגדו, והוא אומר שמוע בין אחיכם וכו' עכ"ל [עד כאן לשונו]. כלומר הרב משה בירדוגו העדיף שלא להסתכל אף לא על אחד מבעלי הדין שבאו לפניו על מנת שלא להפלות מי מהם. ראו: בירדוגו, א, הקדמה.

46 מנור, עמ' 74.

47 בירדוגו, ב, דרוש לשבת הגדול, עמ' כב, כפי שמצוטט אצל:

מנור, עמ' 97.

48 מנור, עמ' 137-138.

49 על פי עץ משפחת בירדוגו, סבו של המשביר היה סבא-רבה של רפאל בירדוגו. ראו: בר-אשר, הקהילה היהודית, עמ' 163.

50 מנור, עמ' 132, 229-230.

51 מויאל, עמ' 92.

במכנאס אפשר לראות כחלק מהקשר זה, ומכאן גם מעורבותו האישית של הרב בירדוגו בכתיבת המכתב האמור.

המכתב, שנכתב על ידי סמכות רבנית בכירה במכנאס, הרב משה בירדוגו, זמן קצר לאחר המאורעות הקשים, ושתואם בפרטיו את התיאורים האחרים שיש בידינו על שהתרחש, הוא עדות חיה המחזקת את הירדוע לנו על האירועים. המכתב ועצם כתיבתו משקפים את עוצמת האסון, שהביא לשליחת בקשת עזרה עד קהילת ליורנו, מדרום-מערב מרוקו לצפון הים התיכון. שנים רבות של קשרים בין קהילות מכנאס וליורנו היו רקע טבעי לכתיבת מכתב כזה בשעת מצוקה גדולה.⁵²

המכתב ממכנאס

החכמים השלמים דייני ומנהיגי קהל קדוש ליגורנא [ליורנו] יע"א [יגן עליה אלוהים] אתה ה' תשמרם כצנה רצון תעטרם⁵³ אכי"ר [אמן כן יהי רצון] אחר התפלה והתחנה מול שוכן מעונה יעטרם רצון כצנה יהי עליהם סתרה⁵⁴ סוחרה וצנה⁵⁵ אכי"ר היתה זאת מאתנו הכותבים בדמעות שלישי דייני ק"ק [קהל קדוש] מכנאסא יע"א להודיע לכת"ר [כבוד תורתו] צערינו ויגוננו עם עניי עירנו ובפרט כמה תלמידי חכמים העלובים העצבים והנכאבים אשר הם ערומים ורעבים הם ונשיהם ובניהם בלא כסות יום ובלא כסות לילה ונתקיים בנו מקרא שכתוב כי שחה לעפר נפשנו דבקה לארץ בטננו ובראותנו אנחנו החתומים צרתם צרה היא וצרה שמה ואין לאל ידינו במה לפרנסם ולהלבישם כמו שנודע לכל באי עולם כי באו זרים הארורים נחלתינו גוי עז פנים וקיימו בנו שלש מצות שצוה חם את בניו⁵⁶ ושללו ובזזו כל הנמצא בידינו והפשיטונו ערומים אנשים ונשים וטף ועוד ידם נטויה בחרבות שלופות בידם שני ימים ולילה אחת והרגו ממנו קרוב למאתים נפשות היק' [רות] ויש מהם ששחטום כצאן ויש מהם שהשליכום לבורות ועיני אבותיהם רואות וכלות ומגזימים [מאיימים] על הנשארים עד שהיו מראים להם כל הנכסים והממון הטמון

52 כפי שצוין בפתח הדברים, ייתכן בהחלט שהמשביר עצמו, או פרנסי מכנאס אחרים, כתבו מכתבים דומים (או אפילו זהים) ושלאו אותם לקהילות יהודיות במקומות נוספים על ליורנו.

53 תהלים ה, יג.

54 דברים לב, לח.

55 תהלים צא, ד.

56 הכוונה כנראה למעשי סדום. על חמישה דברים שציווה כנען את בניו ראו: בבלי, פסחים ק"ג ע"ב. על שבע מצוות בני נח ראו: בבלי, סנהדרין נו ע"א.

תחת הקרקע ולא השאירו עוללות ואפילו מחצלאות מחמת בזווי בתר בזווי [בוזזים אחרי בוזזים] ובאו מקדש ה' זה מקדש מעט והפשיטו ספרי תורה שת"ת [שתתעלה] וקרעום וסחבום והשליכום בשווקים וברחובות למדרך כף רגל ואין מאסף אותם הביתה כי היו כל העם טרודים לברוח מבית לבית ומפנה לפנה ומבית לגג כדי להמלט על נפשם וס"ת [וספרי תורה] שת"ת חבקו אשפתות⁵⁷ ובנות ישראל הכבודות והצנועות ערומות שלולות נתונות ביד אדונים קשים אשר לא רחמנים ומאן דתני הכצעקתם וכו'⁵⁸ לא משתבש ואחרונות משכחות הראשו' [נות]⁵⁹ כי כמה כהנים נאסרו נשותיהם וגירשו אותם בבכי יעזר⁶⁰ סוף דבר אין די לכתוב קצת צרותינו ובראותנו צרת אחינו בית ישראל עניים וכמה ת"ח [תלמידי חכמים] ערומים ומתעלפים ברעב מדלית איסר [משום שלא היה להם כסף]⁶¹ ותעל צעקתם לפנינו אמרנו לדפוק על דלתות הנדיבים החשובים רחמנים בני רחמנים כי הם יחוננו ויחמלו על אחיהם שבגולה על כן אחינו חזקו ואמצו ולבשו בגדי גב"ר [גומלי חסדים ביישנים ורחמנים] כמדת עם בני ישראל המחזיקים בכריתו של אע"ה [אברהם עליו השלום] ותפקדונו בפקודת ישועה ורחמים ותגיע ותבא לידינו החתומים להשיב נפש העגומים שלמים וכן רבים⁶² השוממים מהרה חושה וכגון דא [זה] אינו צריך בשש [להמתין]⁶³ משום צנים פחים⁶⁴ וחמירא סכנתא מאיסורא⁶⁵ כל איש כמתנת ידו כברכת ה' וכו'⁶⁶ נאם דיני קהל קדוש מתא [עיר] מכנאסא יע"א החותמים בח"י בטבת משנת ציון במשפט תפד"ה לפרט קטן ורב שלם עד בלי ירח⁶⁷ נאם נאמן אהבתכם

חתימה ימנית: משה אבן אברהם זלה"ה [זכרו לחיי העולם הבא] בירדוגו
חתימה שמאלית: יצחק בן מרדכי אצבאן

57 איכה ד, ה.

58 הכותב עשה כאן פרפרזה על המקורות: בראשית יח, כא ובראשית רבה מט, ו, עמ' 504.

59 'הצרות האחרונות משכחות את הראשונות' (בבלי, ברכות יג ע"א).

60 ירמיה מח, לב.

61 בבלי, בבא בתרא צא ע"ב.

62 נחום א, יב.

63 בבלי, ברכות מ ע"א.

64 משלי כב, ה.

65 בבלי, חולין ו ע"א.

66 דברים טז, יז.

67 תהלים עב, ז.

קיצורים ביבליוגרפיים

- אביטבול
 Michel Abitbol, 'Juifs d'Afrique du Nord et expulsés d' Espagne après 1492', *Revue de l'histoire des religions* 210, 1 (1993), pp. 49–90
- אוליאל-גראוס
 Évelyne Oliel-Grausz, 'Circulation, frontières, mobilités séfarades à l'époque moderne', *Les Cahiers du Centre de Recherches Historiques* 42 (2008), pp. 31–47
- אלבז
 משה רפאל אלבז, 'כסא מלכים', כ"י ירושלים, הספרייה הלאומית Heb. 8° 1211
- ארבל
 Mordechai Arbell, 'Leghorn: Center of Immigration of the Sefardic Jews to America, 17th Century' (<http://sefarad.org/Im/036/8.html>)
- בבלי
 תלמוד בבלי, וילנה תר"ם-תרמ"ו
- בירדוגו
 משה בירדוגו ספר כנף רננים: חידושים על התורה ועל פרש"י, א-ב, בעריכת יעקב חי בירדוגו, ירושלים תרצ"א-תרצ"ב
- בניהו
 מאיר בניהו, דברי הימים של פאס: גזירות ומאורעות יהודי מרוקו כפי שרשמום בני משפחת אבן דנאן לדורותיהם, תל אביב תשנ"ג
- בן־נאיים
 יוסף בן־נאיים, ספר מלכי רבנן: תולדות רבני מארוקו מימות הגאונים עד שנת תרצ"א, אשדוד תשנ"ח
- בר־אשר, היהודים באפריקה הצפונית
 שלום בר־אשר, 'היהודים באפריקה הצפונית ובמצרים', הנ"ל, יעקב בנאי ויוסף טובי, תולדות היהודים בארצות האיסלאם, א: העת החדשה – עד אמצע המאה התשע־עשרה, בעריכת שמואל אטינגר, ירושלים תשמ"א, עמ' 121–196
- בר־אשר, הקהילה היהודית
 —, 'הקהילה היהודית במרוקו (פאס, מכנאס וצפרו) במאה ה־18: מעמדה החוקי והחברתי והנהגתה העצמית', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"א
- בר־אשר, מעמדם המדיני
 —, מעמדם המדיני, החוקי והחברתי של יהודי צפון אפריקה במאה ה־18: לקט מקורות לתרגיל, ירושלים תשל"ו
- בר־אשר, משה
 משה בר־אשר, מסורות ולשונות של יהודי צפון אפריקה, ירושלים תשנ"ח
- בראשית רבה
 מדרש בראשית רבא², א-ג, מהדורת יהודה תיאודור וחנוך אלבק, ירושלים תשכ"ה
- ברגולי
 Francesca Bregoli, *Mediterranean Enlightenment: Livornese Jews, Tuscan Culture, and Eighteen-Century Reform*, Stanford, CA 2014
- בשן, יהדות מרוקו
 אליעזר בשן, יהדות מרוקו, עברה ותרבותה, תל אביב 2000
- בשן, פגיעות בחיי הדת
 —, פגיעות בחיי הדת והתאסלמות במרוקו מימי הביניים עד הזמן החדש, לוד תש"ע
- בשן, תעודות
 —, 'תעודות על קשרים בין ליוורנו ליהודי אלג'יר, בון, תוניס וטריפולי במאה ה־18', מיכאל 5 (תשל"ח), עמ' קלד-קסז
- זעפריני
 Haïm Zafrani, 'Judaism d'occident Musulman: Les relations judéo-musulmanes dans la littérature juridique: Le cas particulier du recours des tributaires juifs à la justice musulmane et aux autorités représentatives de l'État souverain', *Studia Islamica* 64 (1986), pp. 125–149

- Renzo Toaff, *La nazione Ebraica a Livorno e a Pisa 1591–1700*, Firenze 1990, טואף
- יעקב משה טולידנו, נר המערב: תולדות ישראל במרוקו, ירושלים תשמ"ט, טולידנו
- Francesca Trivellato, *The Familiarity of Strangers: The Sephardic Diaspora, Livorno, and Cross-Cultural Trade in the Early Modern Period*, New Haven, CT 2009, טריוולטו
- Michele Luzzati, 'Ebrei ed ebraismo a Pisa: Un millenio di ininterrotta presenza', Alberto Zampieri (ed.), *Pisa nei secoli: L'arte, la storia, la tradizione*, III, Pisa 2004, pp. 135–185, לוצאטי
- Giuseppe Laras, 'La "Compagnia per il riscatto degli schiavi" di Livorno', *La Rassegna Mensile di Israel* 38, 7–8 (1972), pp. 87–130, לרס
- אליהו מויאל, התנועה השבתאית במרוקו: תולדותיה ומקורותיה, תל אביב תשמ"ד, מויאל
- דן מנור, גלות וגאולה בהגות חכמי מרוקו במאות הי"ז–י"ח, לוד תשמ"ח, מנור
- Norman A. Stillman, *The Jews of Arab Lands: A History and Sourcebook*, Philadelphia, PA 1979, סטילמן
- Richard Ayoun, 'Les Juifs livournais en Afrique du Nord', *Rassegna Mensile di Israel* 50, 9–12 (1986), pp. 650–707, עיון
- מורי מרדכי עמאר, תקנות חכמי מכנאס, א–ב, ירושלים תשנ"ו–תש"ע, עמאר
- Lucia Frattarelli Fischer, 'Ebrei a Pisa e Livorno nel sei e settecento tra inquisizioni e garanzie granducali', *Le inquisizioni cristiane e gli ebrei: Tavola rotonda nell'ambito della Conferenza annuale della ricerca (Roma, 20–21 dicembre 2001) (Atti dei convegni Lincei, 191)*, Rome 2003, pp. 253–295, פרטרי-פישר, יהודי פיזה
- , 'Cristiani Nuovi e Nuovi Ebrei in Toscana fra Cinque e Seicento: Legittimazioni e percorsi individuali', Pier Cesare Ioly Zorattini, *Identità dissimulata: Giudaizzanti iberici nell'Europa Cristiana dell'Età moderna*, Florence 2000, pp. 99–149, פרטרי-פישר, נוצרים חדשים
- , 'Gli Ebrei, il principe e l'inquisizione', Michele Luzzati (ed.), *L'Inquisizione e gli Ebrei in Italia*, Rome 1994, pp. 217–23, ראשית האינוויזיציה, קובץ
- Filza De Cartas Dos Anos 1715–1725, ליוורנו, קובץ
- Bernard Dov Cooperman, 'Trade and Settlement: The Establishment and Early Development of the Jewish Communities in Leghorn and Pisa (1591–1626)', Ph.D. dissertation, Harvard University, 1976, קופרמן
- David Corcos, *Studies in The History of The Jews of Morocco*, Jerusalem 1976, קורקוס
- Minna Rozen, 'Les marchands juifs livournais à Tunis et le commerce avec Marseille à la fin du 17e siècle', *Michael* 9 (1985), pp. 87–129, רוזן